

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Sumerlilerde Din Anlayışı ve Tanrı Algısı¹

Religious Understanding and Concept of God in Sumerians

Yıldız Tilbe ETGÜ^{a*} Okay PEKŞEN^b

^a Yüksek Lisans Mezunu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Samsun / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1217-1777

^b Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4841-5427

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Ocak 2023

Kabul tarihi: 25 Nisan 2023

Anahtar Kelimeler:

Sumerliler,
Din,
İnanç,
Tanrı,
Tanrıça.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 17, 2023

Accepted: April 25, 2023

Keywords:

Sumerians,
Religion,
Belief,
God,
Goddess.

ÖZ

İnsan, yaratılışı gereği inanmaya meyilli bir canlıdır. Bu inanma eyleminin kendisini gösterdiği en önemli yer dini inançlardır. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren doğada gördüğü ve karşısında çaresiz hissettiği olaylara insanüstü bir güç atfeden insan, bu gücün üst bir otoritenin kontrolünde olduğunu düşünmüştür. Bu düşünceden hareketle çok tanrılı bir inanç sistemi oluşturan insan toplulukları, tanrılar âlemini bir aile olarak tahayyül ederek evrenin işleyişini bu ailenin karar ve tercihlerine endekslemiştir. Bu durum da insanın yazgısının ve kamusal düzenin ister eril ister dişil formlarda olsun tanrısal bir otoritenin belirlemiş olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Eski Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkan ilk köylerle birlikte organize bir yaşama sahip olan insan topluluklarının yönetilmesi ve toplumsal düzenin sağlanması inanç sistemleri çerçevesinde gerçekleşmiştir. İlk köylerin kentlere dönüşmesiyle daha kurumsal bir hâl alan inanç sistemleri Sumer Kent Devletleri ile birlikte dinî bir bürokrasiye sahip olmuş ve sosyal hayattan siyasete, manevi dünyadan ekonomiye kadar yaşamın her alanına hükmeder hâle gelmiştir. Mitolojik anlatılarla dini dünyalarını daha da hareketlendiren Sumerliler, sahip oldukları din anlayışı ve tanrı algısını yazıya icat ederek kayıt tutma geleneğini başlatmalarıyla sonraki dönemlere aktarmayı başarmışlardır. Bu aktarım, Antik Mezopotamya coğrafyasının binlerce yıllık kültürel birikiminde Sumer izlerinin görülmesinin en temel gerekçesidir. Bu çalışmada, Sumer toplumunun din anlayışı ve tanrı algısı çivi yazılı kaynaklardan yapılan çıkarımlar ve modern literatürden elde edilen bilgilerden hareketle sorgulayıcı bir biçimde ele alınacaktır.

ABSTRACT

Human beings, by nature, have an inclination to believe. The most prominent area where this inclination manifests itself is in religious beliefs. Since the earliest periods of human history, people have attributed supernatural powers to the natural events they have witnessed and felt helpless against, believing that these powers were controlled by a higher authority. Based on this idea, human communities developed polytheistic belief systems and imagined a realm of gods as a family, indexing the functioning of the universe to the decisions and preferences of this family. This belief led to the idea that the destiny of humans and the public order, whether in masculine or feminine forms, are determined by divine authority. With the emergence of the first villages in Ancient Mesopotamia, the management of organized human communities and the provision of social order were achieved within the framework of belief systems. As belief systems became more institutionalized with the transformation of the first villages into cities, they included a religious bureaucracy, and dominated every aspect of life from social to political, spiritual, and economic. The Sumerian City States were a prime example of this. The Sumerians enriched their religious world with mythological narratives, successfully transferring their understanding of religion and the perception of god to the following periods by inventing writing and starting the record-keeping tradition. This transfer is the main reason why Sumerian traces are evident in the cultural accumulation of thousands of years of Ancient Mesopotamian geography. This study will explore the understanding of religion and the perception of god in Sumerian society, based on inferences made from cuneiform sources and information obtained from modern literature.

¹ Bu çalışma, Ondokuz Mayıs Üniversitesi BAP birimi tarafından PYO.FEN.1904.22.002 proje numarasıyla desteklenerek Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda tamamlanmış olan "Sumer Kent Devletleri'nin Tanrı ve Tanrıçaları" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The Sumerians were a society that achieved many firsts in human history. The most striking among these is the invention of writing. The meaning attributed to the concepts of belief and religion by the Sumerians, who recorded the subjects related to all areas of life in writing, can be understood from their cuneiform texts. Examining the Sumerian belief system, which forms the basis of ancient Mesopotamian religions, is of great importance in terms of obtaining information about the social structure of the geography in question. The Sumerian religion seems to contain the purest form of Numinous, due to the period in which this people lived and especially due to the insufficient knowledge in this period. Moreover, all the arguments that the Sumerian people used to make sense of their environment, probably conceptualized by the researches of theologians and anthropologists; are based on the ideas of naturism, anthropomorphism, animism, and dualism. The phenomenon of religion was understood by the Sumerians as a phenomenon located at the center of life, shaping and regulating it. On the other hand, for the Sumerians, religion also means the environment in which they live and depend, that is, nature itself. At this point, the idea of Naturism, which is the first of the ideas on which the Sumerian religion is based, is reached. The second thought based on the Sumerian religion is anthropomorphism. It explains the state of considering all divine beings in the Sumerian pantheon as human. This thought simply means attributing actions, such as sight, eating, drinking, dressing, sexuality, etc., to a sacred figure or figures. Animism or spiritism emerges as the third thought based on the Sumerian religion. According to religious scientists, this idea emerged as a result of dreaming in primitive man. This idea also provided an explanation within the religious framework for the phenomenon of death, which was believed to be a long-term sleepiness at first. Another idea that explains the association of death and disease with the attack of demonic beings in the Sumerians is dualism. According to this idea, existence consists of the soul, which is conscious, and the body, which is the material existence of the person. It should be noted that the Sumerian understanding of religion, which is stated to be based on the ideas of naturism, anthropomorphism, animism, and dualism, does not entirely belong to the Sumerians. When the Sumerian religion is mentioned, the earliest phase of the Mesopotamian religion, whose main idea remained the same from the beginning to the end, is referred to. The formation of this earliest phase dates back to the Ubaid Period (5500-4000 BC). By inventing and using writing in the 3200s BC, the Sumerians institutionalized the belief in Mesopotamia and reflected their religious understanding of themselves and the peoples before them in some written documents. The Sumerians worshipped many gods and goddesses, not just one god. Some scientists claim that the Sumerians initially thought abstractly about these divine beings they worshipped, and anthropomorphic thought developed after the flood. However, according to cuneiform texts called lists of gods, the Sumerians imagined their gods as concrete beings, similar to themselves, and organized a pantheon that could be thought of as a pyramid from top to bottom in order of importance, starting from the Early Dynastic Period. Among these gods forming the pantheon, the group of three gods, also called the Sumerian trinity, consists of An, the god of the sky, Enlil, the god of air, and Enki, who was thought to be the god of wisdom in connection with water. In addition, for the Sumerians, whose survival depended on the fertility of the soil, Inanna, a goddess associated with love and fertility, UTU, the sun god, and Nanna, the moon god, were among the important sacred figures of the pantheon. These gods and goddesses were thought to be anthropomorphic, meaning they had human-like qualities such as nutrition, shelter, clothing, and family formation, as well as some weaknesses like human beings. However, the most important difference between humans and gods or goddesses was that the latter were endowed with immortality and unlimited power. Unlike the God of monotheistic religions today, Sumerian gods and goddesses (with the exception of the sun god UTU) did not have the ability to see and hear everything at every moment. They could witness events only in the moment and in the specific place where they were present.

In the Sumerian understanding of religion, there was a relationship between the human community believed to have been created to serve divine beings, based on the principle of "do ut des," which means "I give and you give." Accordingly, many important issues such as human welfare, health status, family and individual peace were considered depending on the quantity and quality of the service that a person renders to the divine being. According to this, it was believed that the more people serve and show respect, the happier they would be. Conversely, in the Sumerian religion, an offense such as a defect in respect for divine beings or lack of service was understood as the equivalent of the concept of sin, and it was believed that it would be punished in the most severe way. It was believed that the divine beings themselves would send disasters to the person or community of people who committed one or more of these sinful behaviors. These disasters could take many forms, such as disgrace, disease, or poverty, as well as drought, flood, and the destruction of one city by another.

Giriş

Din, pek çok farklı disiplinin çalışma sahasına giren, dolayısıyla hakkında çok çeşitli tanımların bulunduğu kompleks bir olgudur. Dinin bu denli fazla tanımının bulunması ve mevcut tanımların tamamının kendini öncellemesi (Örnek, 1995, s. 124), bu olgunun ne olduğu konusunda net bir tarif sunmayı zorlaştırmakta, bunun yerine uygun bir bakış açısı benimsemesini zorunlu kılmaktadır.

Dinin doğası ve mahiyeti üzerine yapılan tarifler arasında, ünlü din bilimci Rudolf Otto ve İsviçreli psikiyatr Carl Gustav Jung'a ait olanlar, bu olguyu detaylı bir biçimde açıklayan tanımlardır. Bu tanımlar, özellikle insanın manevi dünyası ve hislerini ön plana çıkardığından, modern insanı bir tür duygu özdeşliğine davet etmekte ve adeta zaman kavramını ortadan kaldırarak antik insandaki inanç ve din olgularının deneyimlenmesini sağlamaktadır.

Yukarıda adı geçen bilim insanlarından Rudolf Otto'ya göre din, bu dünyaya ait olmayan bir güç ile insanın karşılaşması ve bu karşılaşmanın, insanın duygu dünyasında yarattığı etkiden ibarettir ki, Otto bu karşılaşmaya "Numinous" adını vermiştir (Jacobsen, 2017, s. 13). Bu açıdan Otto'ya göre din, tanımı yapılabilir bir olgu olmaktan çok tecrübe edilebilir bir olgudur. Kişi, yaşadığı dünyada bu güç ile karşılaştığında, özellikle korku duygusunu hissetmekte ve bu duygu, onun doğasında inancın ortaya çıkmasını sağlama işlevini görmektedir (Otto, 1958, s. 9-12).

Ünlü psikiyatr Carl Gustav Jung ise insanda bulunan kişisel ve kolektif olmak üzere iki bilinçaltının varlığından söz etmekte ve ortak bilinçaltı adı da verilen ikinciyi, insanlığın geçmişteki atalarıyla paylaştığı ortak imgelerle dolu bir havuz olarak nitelemektedir (Campbell, 2019, s. 42-43). Jung, bu imgelerin her birine arketip adını vermiştir (Jung, 2010, s. 6-9). Buna göre din, insanın ilk kez yağmuru deneyimleyerek kutsalla karşılaşmış olan avcı-toplayıcı atasıyla paylaştığı ortak bir imge yani bir arketipten ibarettir (Frankfort ve Bing, 1958, s. 166).

Yukarıda sıralanmış olan bu görüşlere dayanarak inanç ve onun kurumsallaşmış hâli olan din olgularının (Jung, 1966, s. 6), insanın doğasında bulunan, yönelimi değişebilir ancak varlığı değişmez olgular olduklarını söylemek mümkündür.

Sumer Dininin Temel Düşünceleri

Sumer dini, bu halkın yaşadığı dönemdeki bilgi birikiminin yetersiz olması nedeniyle, Numinous'un en saf hâlini barındırıyor görünmektedir. Ayrıca Sumer halkının çevresini anlamlandırmada kullandığı tüm argümanlar, olasılıkla, din bilimcileri ve antropologların araştırmalarıyla kavramsallaştırılan; natürizm, antropomorfizm, animizm ve düalizm düşüncelerini temel almaktadır.

Öncelikle Numinous adı verilen gizemli ve korkutucu karşılaşmanın kişi üzerindeki yoğunluğu, bilgi birikiminin yetersizliği (Dinçmen, 2006, s. 14) ile yakından ilgili gözükmektedir. Bu duygu ne denli yoğun olarak yaşanırsa bir din ve o dinin kutsal figürlerinin hayattaki etki alanı o denli fazla olur denilebilir. Bu bağlamda, Sumerlilerde, sosyal hayattan ekonomiye, yönetimden askerî sahaya kadar her alanın dini merkez almasının (Kramer, 2018, s. 61; Kınal, 1983, s. 37) nedeninin Sumerlilerdeki bilgi birikiminin yetersizliği bağlamında, Numinous'un etkisinin yoğunluğu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ünlü din bilimcilerinden biri olan Karen Armstrong bu durumu şu cümlelerle ifade etmektedir. "Dinin bugün pek ilgi çekmeyen bir şey gibi görünmesinin nedenlerinden biri, birçoğumuzun artık etrafımızın bilinmeyenle çevrili olduğunu unutmuş olmamızdır" (Armstrong, 1998, s. 16).

Yukarıda ifade edildiği üzere din olgusu, Sumerliler tarafından hayatın merkezinde bulunan, ona şekil veren ve düzenleyen bir olgu olarak anlaşılmıştır (Hook, 1993, s. 11). Öte

yandan Sumerliler için din, aynı zamanda, yaşanan ve bağımlı olunan çevre yani doğanın kendisi anlamına gelmektedir ki bu noktada Sumer dininin temel aldığı düşüncelerden ilki olan natürizm düşüncesine ulaşılmaktadır. Bu düşünceye göre doğanın antik insanı aşan; gök, güneş, ay, yağmur, fırtına vb. unsurları, insanda korku ve hayranlık duyguları yaratarak onu inanmaya yöneltmektedir ki (Durkheim, 2020, s. 60) bunlar aynı zamanda insanların evrenin gücü ile karşılaşarak kutsal (numinous) deneyimledikleri andır. Bu düşünce temelli olsa gerektir ki Sumer dininin ana karakterleri olan tanrı ve tanrıçaların büyük bir kısmı Sumer insanının hayatına etki eden en önemli doğa kuvvetlerinin kişileştirilmiş hâlleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Bottéro, 2005, s. 32). Ek olarak modern dönemde, insan biçimli düşünülerek yaratılan bu kuvvetler doğaüstü olarak görülmekteyse de Sumerlilerin zihin yapısında doğal olanın ne olduğu tanımlanmadığından, doğaüstü diye bir kavramın ve tüm unsurlarıyla ilahi varlıklar hâline getirilen doğa içinde mucize olarak nitelendirilen durumların bulunmadığının belirtilmesi gerekmektedir (Durkheim, 2020, s. 24).

Sumer dininin temel aldığı düşüncelerden ikincisi, insanbiçimcilik olarak da adlandırılan antropomorfizmdir ve Sumer panteonundaki tüm ilahi varlıkların insan şeklinde düşünülmesi (Pollock, 2017; s. 216) durumunu açıklamaktadır. Bu düşünce basitçe, insana has olan; görme, yeme, içme, giyinme, kavga etme, cinsellik vb. eylemlerin kutsal bir figür veya figürlere atfedilmesi anlamına gelmektedir.

Bilim insanları, bu kuramı açıklarken bir insanın yaşam döngüsünü çağlara uyarlamışlardır. Buna göre 6 yaşındaki bir çocuk ve Eskiçağ'da yaşamış herhangi bir insan soyut değil somut düşünmektedir. Sözelimi bu yaştaki bir çocuk oynadığı bebeğin üşüdüğünü düşünerek ona kıyafetler giydirebilir. Bu bakış açısından, Sumerliler için de aynı durumun söz konusu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira onlar da dinlerinin kutsal figürleri olan ilahi varlıklarının heykellerini yapmış, onlara barınacakları ve karınlarını doyuracakları mekânlar inşa etmişlerdir (McNeill, 2002, s. 39).

Animizm veya ruhçuluk Sumer dininin temelinde bulunan üçüncü düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Din bilimcilerine göre bu düşünce, ilkel insanda rüya görme durumu neticesinde ortaya çıkmıştır. Kişi, rüyada kendisini veya kendisiyle aynı sosyal çevreden olan başka bir insanı gördüğünde ve akabinde uykudan uyanıp, uyumadan önceki mevcut konumunda bir değişiklik olmadığını anladığında, biri bedensel diğeri tinsel olmak üzere iki varlığının bulunduğu inanmaya başlamıştır (Schimmel, 1999, s. 16). Bu düşünce, aynı zamanda, başlangıçta uzun süreli bir uyku hâli olduğuna inanıldığı sanılan ölüm olgusuna da dinî çerçevede bir açıklama getirilmesini sağlamıştır (Porath, 2016, s. 7).

Sumer dininde bu düşüncenin bulunması, kişileri, etraflarında her an ölen yakınlarının ruhlarının bulunabileceğine, onların mümkün merteye hoş tutulması gerektiğine çünkü kızdırılırlarsa kendilerine zarar verebileceklerine inanmaya sevk etmiş gözükmektedir. Yine bu düşünce bağlamında ölen kişilerin ruhlarının yer altında bulunan ve cehennem çukuru adı verilen yere gideceğine ve burada acı içinde yaşamlarını devam ettireceklerine inanıldığı görülmektedir. Öte yandan, Sumer dininde yalnız insanların değil, olasılıkla ruh şeklinde akıcı olarak düşünülen (Durkheim, 2020, s.7 3) ve *geneli demon* olarak adlandırılan birtakım varlıkların bulunduğu da inanılmıştır. Bu varlıklar, özellikle, kişilerin yakalandığı mental ve fiziksel hastalıkları anlamlandırmada kullanılmıştır. Söz gelimi, epilepsi hastası olan bir kişi nöbet geçirdiğinde, diğerleri, bunun biyolojik bir durum olduğunu anlayamadıklarından kötücül bir demonun saldırısı olarak yorumlamışlardır.

Sumerlilerde, ölüm ve hastalıkların demonik varlıkların saldırısıyla ilişkilendirilmesi durumunu açıklayan düşüncelerden bir diğeri de dilimize ikicilik olarak çevrilen düalizmdir. Bu düşünceye göre varlık, bilinçli olan ruh ve kişinin maddi varlığı olan bedenden meydana

gelmektedir (Büyük, 2013, s. 134). Fakat varlığın bu iki unsurunun birbiriyle ilişkisi söz konusu değildir (Swinburne, 1986, s. 145-158).

Bu düşünce bağlamında, Sumerlilerde ölüm, ruhun maddi varlık olan bedeni terk etmesi ve başka bir mekânda yaşamaya devam etmesi, hastalıklar ise bilgi birikiminin yetersizliği ile de yakından ilgili olarak vücutla değil, dışarıdan gelen kötücül bir saldırıyla alakalı olarak düşünülmüştür.

Sumer Din Anlayışı ve Tanrı Algısı

Natürizm, antropomorfizm, animizm ve düalizm düşüncelerini temel aldığı ifade edilen Sumer din anlayışının bütünüyle Sumerlilere ait olmadığını belirtmek gerekmektedir (Roux, 2005, s. 45). Sumer dini denildiğinde, başlangıcından sonuna kadar ana fikri aynı kalmış olan, Mezopotamya dininin en erken safhasından bahsedilmekte, bahsi geçen bu en erken aşamanın oluşumu ise Ubeyd Dönemi'ne (MÖ 5500-4000) kadar uzanmaktadır (Nocera, 2019, s. 60). Bu çerçeveden, Sumer dini için Sumerlilerin ve kendilerinden önceki Mezopotamya halklarının inançlarının toplamı ve genel manada Mezopotamya dininin nüvesidir demek yanlış olmayacaktır (Bottéro ve Kramer, 2021, s. 17).

Mezopotamya dininin en erken aşaması olarak nitelendirebileceğimiz bu din hakkında bilgi edindiğimiz çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Sumerliler, MÖ 3200'lü yıllarda yazıyı icat edip kullanarak (Memiş, 2020, s. 21-23) kendileri ve kendilerinden önceki halkların din anlayışlarını birtakım yazılı belgelerde yansıtmışlar, yani esasen Mezopotamya'da inancın kurumsallaşmasını sağlamışlardır. Bahsi geçen bu yazılı metinlere genel bir adlandırmayla MÖ III. binyıl dinî metinleri denilmektedir. Özelde Şuruppak ve Tell Ebu Şalabik'te yapılan kazılar neticesinde, tanrı listeleri adı verilen ve Sumer ilahi varlıklarının isimlerinin bulunduğu tabletler ele geçmiştir (Pekşen, 2017, s. 5-7). Bahsi geçen bu yazılı belgeler, Sumerlilerde, tanrı veya tanrıça ile insanlar arasında aracılık ettiği düşünülen ve dinî bilgilerinin kaynağı olarak Sumer bilgelik tanrısı Enki'yi gösteren rahipler kadrosu tarafından hazırlanmıştır. Zaten Erken Sumer Dönemi'nden itibaren, Eridu, Lagaş ve Nippur kentlerinde üç ayrı teolojik okulun var olduğu bilinmektedir (Demirci, 2019, s. 22).

Yukarıda sıralanan kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sumerliler, tek bir tanrıya değil pek çok tanrı ve tanrıçaya tapınmışlardır. Bazı bilim insanlarının iddiaları Sumerlilerin, tapındıkları bu ilahi varlıkları başlangıçta soyut şekilde düşündükleri, antropomorfik düşüncenin ise tufan hadisesinden sonra geliştiği (Durmuş, 2019, s.18-19) yönünde olsa da tanrı listeleri olarak adlandırılan tabletlere göre, Erken Hanedanlar Dönemi'nden itibaren Sumerliler tanrıların somut, yani kendilerine benzer şekilde tahayyül etmiş ve önem sırasına göre yukarıdan aşağıya piramit şeklinde düşünülebilecek bir panteon organize etmişlerdir. Net olarak 560 ilahi varlığın ismine rastlanılan (Pekşen, 2017, s. 7) bu panteonun, en önemli tanrı ve tanrıçalarının, natürizm düşüncesi bağlamında, Sumerlilerin hayatında oldukça önemli yerler işgal eden doğa kuvvetleri olduğu görülmektedir. Bunlar arasında; Sumer teslisi adı da verilen ve gök tanrısı An, hava tanrısı Enlil, su ve su ile bağlantılı şekilde (Kramer, 2000, s. 10) bilgelik tanrısı olarak düşünülmüş olan Enki'den oluşan üçlü tanrı grubu başı çekmektedir (Pekşen, 2022, s. 261). Ayrıca yaşamını devam ettirmesi toprağın bereketine bağlı olan Sumerliler için, aşk ve bereket ile ilişkilendirilmiş bir tanrıça olan İnanna, güneş tanrısı Utu ve ay tanrısı Nanna da panteonun önemli kutsal figürleri arasında yer almışlardır (Uhlig, 2019, s. 35). Adı geçen bu kuvvetli tanrı ve tanrıçaların yanı sıra yüce tanrıların hizmetçileri, insanların kişisel tanrıları ve tuğla, taç, davul gibi bazı nesnelerin, tanrı ve tanrıçaları olarak sıralanabilecek ilahi varlıkların mevcut olduğu da düşünülmüş ve bunlar panteonun alt sıralarında yer almışlardır (Koroğlu, 2012, s. 68). Görüldüğü üzere sayıca fazla olan bu panteon üyelerinin Sumerce kategorizasyonu ise şu şekildedir: "DİNGİR.GAL.GAL" (büyük tanrılar) "DİNGİR.AN.NA" (cennetteki

tanrılar), “DİNGİR.Kİ.A” (dünya tanrıları), “DİNGİR.AN.Kİ.A” (cennetten ve dünyadan olan tanrılar), “DİNGİR.KUR.KUR.RA” (yabancı toprakların tanrıları) “DİNGİR.Kİ.LAGAŞ” (Lagaş tanrıları) (Falkenstein, 2018, s. 13).

Sumer teslisi adı verilen üçlü tanrı grubunun başında yer alan ve ana kült merkezi Uruk'ta bulunan tanrı An, gökyüzü ile ilişkilendirilmiş oluş, adının anlamı gökyüzü ve cennet manalarını taşımaktadır. Sumerliler tanrı ve tanrıçalarını tıpkı insan topluluğu gibi bir hükümdarın emri altında düşünmüşler ve MÖ 2500 yılına kadar bu hükümdarlık görevini tanrı An'ın icra ettiğine inanmışlardır (Uhlig, 2019, s. 25; Kramer, 2018, s. 119; Altuncu, 2011, s. 39; Frayne ve Stuckey, 2021, s. 12). Öte yandan, oldukça yüce bir mana taşıyan bu görevin somut dünyadaki yücelikle, yani göğün kendisi ile de yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira, gök adı verilen doğal oluşum; antik insanın duygu dünyasında baskın olarak korku, hayranlık ve saygı duygularına neden olmuş, bu sebeple pek çok antik toplumun dininde, “deus otiosus” adı verilen yüce ve ulaşılmaz tanrı tipine rastlanılmıştır (Eliade, 2009, s. 61; Armstrong, 2006, s. 18).

Antik dinlerin ortak paydası olarak düşünebileceğimiz bu tanrıların uzak ve ulaşılmaz olarak düşünülme, fiziken tasvir edilememe, makamında oturan bir baba ihtiyar olarak tasavvur edilme gibi birtakım ortak özellikleri bulunmuştur (Kulmar, 2005, s. 16-17; Casadio, 1995, s. 86). Sıralanan bu özelliklerin hemen tamamının tanrı An ile uyumlu olması, onun Sumer dinindeki “deus otiosus” tipi bir tanrı olduğunu göstermektedir. Bu düşünceye uygun olarak Sumerlilerin “Büyük An”, “Baba An”, “Büyük Tanrıların Babası”, “Tanrıların Kralı” “Gökyüzünün Boğası”, “Ülkeler Sahibi” (Leick, 2010, s. 14; Frayne ve Stuckey, 2021, s. 19; Schimmel, 1999, s. 47; Schmökel, 1973, s. 205) gibi sıfatlarla seslendikleri bu tanrı, dünyevi ve uhrevi varlıklar da dâhil olmak üzere tüm evrenin ebeveyni olarak görülmüştür (Adams, 2009, s. 249). Ayrıca kendisi göğün kişileştirilmiş hâli olduğundan, yağmur ve fırtına gibi doğa olayları ile de ilişkilendirilmiş ve bu ilişki bağlamında, Sumerliler yağmurun tanrı An'ın menisi olduğuna ve bununla tüm evrene hayat verdiğine inanmışlardır (Rochberg, 2005, s. 318). Bu inanış kapsamında, evrenin yaratılışını anlatan bir Sumer mitine göre gök tanrısı An, kendisi için süslenerik hazırlanmış olan dişil karşıtı Ki'yi (yer), dizini dayamak suretiyle döllemiş ve bitki örtüsü bu birleşme neticesinde oluşmuştur (Çığ, 1998, s. 102).

Sumer teslisinin ikinci tanrısı ana kült merkezi Nippur kenti olup adının anlamı “fırtınanın beyi” olan tanrı Enlil'di. Sumerliler tarafından hayatın yaratıcısı ve evrenin düzenlenmesini sağlayan esas planlayıcı olarak düşünülen bu tanrıdan, bazı mitolojik anlatılarda “Nunamnir” olarak da söz edilmiştir. Ayrıca yukarıda evrendeki tüm varlıkların doğası şeklinde tanımlanmış olan kader anlayışında belirleyici olduğu düşünüldüğünden, “Namtar” (kader belirleyici) kelimesi bu tanrıyla özdeşleştirilen sıfatlardan birisi olmuştur (Jacobsen, 2017, s. 133; Çığ, 2021, s. 53-54; Altuncu, 2011, s. 25).

Sumerlilerin bu tanrıya yüklemiş oldukları hayatın yaratıcısı olma misyonu, evrenin yaratılışını anlatan çeşitli Sumer mitlerinde görülmektedir. Burada kullanılan hayat kelimesinin Sumerliler için karşılığı; yaşamlarını sürdürmeleri, toprağın verimliliği, ondan aldıkları ürünler ve özellikleri suyun yeterliliğine bağlı olduğundan, bütünüyle yer anlamına gelmektedir. Zaten evrenin yaratılışının anlatıldığı en temel mitlerden birinde, hava tanrısı Enlil'den, An ve Ki yani Yer ve Gök'ü ayırıp yeri alarak ondan hayatın nimetlerinin fişkırmasını sağlayan ilahi varlık olarak söz edilmektedir ki, bu nimetler arasında mevsimsel döngü de bulunmaktadır. Bu noktada Sumerlilerin tanrı Enlil'i yeri ve göğü ayıran kutsal varlık ve mevsimsel döngünün yaratıcısı olarak düşünmelerinin somut dünyada yer ve göğün arasında bir kuvvet olarak hissedilen havanın gücünden kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca o, Sumerlilerin yaratım için düşündükleri temel metafor olan meni, yani cinsel gücüyle Mezopotamya'nın temel su kaynakları olan Fırat ve Dicle'yi de meydana getirmiş, böylece toprağın sulanması

sağlanmışır (Çığ, 2012, s. 102; Kramer, 2018, s. 122). Öte yandan Tanrı Enlil'in karakteri, tıpkı mevsimsel döngünün içerisinde bulunan olumlu ve olumsuz hava olayları gibi birbirine zıt ve uç noktada yer alan duygu durumlarından müteşekkil olarak düşünölmüştür. Buna göre, bazen oldukça sevgi dolu ve babacan bir tavır takınan tanrı, bazı durumlarda oldukça zalim olabilmiştir (Jacobsen, 2017, s. 133). Nitekim tufan hadisesinde hiçbir neden belirtmeksizin ya da bazı versiyonlara göre gürültü yapmalarından dolayı insanlığın yok edilmesi kararını veren de tanrı Enlil'dir (Hook, 1993, s. 32).

Sumer halkı tarafından tanrı Enlil'e yüklenen misyonlardan bir diğeri, evrendeki şeylerin doğası ifadesiyle tanımlayabileceğimiz kader olgusu için belirleyici olması ve hazırladığı bir plan dâhilinde evrenin her bir unsurunun görevini belirlemesidir (Hook, 1993, s. 27). Bu misyona atıfta bulunan "Memleketler İlahı" ve "Vatanın Babası" sıfatlarıyla Enlil (McCall, 2017, s. 39), asıl planlayıcı güç olmasına rağmen görev dağılımı işini, tanrı ve tanrıçalar arasında benzersiz tekniğı ile ünlenmiş olan Enki'ye vermiştir. Bu nedenle Sumer evreninin düzenlenmesinin anlatıldığı, "Enki ve Dünya Düzeni: Kültürel Süreçlerin Düzenlenmesi" isimli mitolojik anlatıda, tanrı Enki ön plana çıkmaktadır (Kramer, 2010, s. 84-86; Yıldırım, 2016, s. 18-27).

Sumer teslisinin üçüncü büyük tanrısı olan Enki'nin ismi "yerin beyi" anlamına gelmektedir. Sumerliler için günlük hayattaki kullanımı bağlamında bolluk, bereket, bilgelik, yaratma gücü ve şifa manalarını taşıyan su ile ilişkilendirilmiş olan bu tanrının ana kült merkezi, oldukça sulak bir coğrafyaya sahip olduğu bilinen Eridu'dur (Uncu, 2011, s. 11; Demirci, 2019, s. 26, Witzel, 2015, s. 19).

Mitolojik anlatılarda suyun Sumerliler için ifade ettiği bu manaların hemen tamamının tanrı Enki'ye de yüklenmiş olduğu görülür. Bunlardan ilki, tıpkı suyun geçtiğı yerlerdeki bereketi arttırması gibi Tanrı Enki'nin de bulunduğu yerlere bolluk ve bereket getirmesidir (Vanstiphout, 1997, s. 120-122). Tanrı'nın evrendeki bolluğı sağlamak için kullandığı teknikler ise çeşitlidir. Sumerlilere göre Tanrı Enki'nin benzersiz ve kendine has olan yaratma tekniğı olmaksızın yeryüzünde var olan hiçbir kaynağın ortaya çıkması mümkün değildir ve Tanrı Enlil'in evren için planlamış olduğu düzen yalnızca tanrı Enki'nin bu benzersiz tekniğı ile hayata geçirilebilir. Bu düşünce bağlamında bahsi geçen tanrı, insanlar ve insan biçiminde düşünölmüş olan ilahi varlıkların en temel ihtiyacı olan beslenmeyi sağlamıştır. Öte yandan, tanrı Enki'nin evrendeki bolluk ve bereketi sağlaması bazen yürüme ve konuşma gibi basit eylemlerine bağli olarak da düşünölmüştür (Bottéro ve Kramer, 2021, s. 184-188).

İkinci olarak su ile ortak şekilde, ona yüklenen bilgelik vasfı, dünyevi ve uhrevi âlemden tüm sorunları mutlak çözüme kavuşturan bir merci olarak anlaşılmasını sağlamış, ayrıca evrenin düzenlenişini konu edinen mitten anlaşıldığı kadarıyla, onu insan yaşamının en temel gerekliliklerinden biri olan teknik bilginin kaynağı, yani bilge bir öğretmen konumuna getirmiştir (Hook, 1993, s. 30; Kramer, 1963, s. 148). Bununla birlikte tanrı Enki, Sumerliler tarafından yalnızca teknik bilgiye değil, dinî bilgi ve Sumer dininden ayrı olmayan sihir ve büyücülük gibi faaliyetlerde kullanılan bilgiye de referans olarak gösterilmiştir (McCall, 2017, s. 50; Altuncu, 2011, s. 31-32).

Tanrı Enki'nin Sumerlilerce ön plana çıkarılan bir diğeri özelliğı ise suyun yaratma gücü bağlamında, cinsel gücünün yüksek olmasıdır. Bazı mitolojik anlatılarda oldukça doyumsuz bir karakter sergilemekte ve bu karakter yapısı Enki'den zaaf sahibi bir tanrı olarak söz edilmesine yol açmaktaysa da olasılıkla bu mitlerde vurgulanmak istenen su-sperm-bereket ilişkisi bağlamında tanrının yaratma kudretidir. Nitekim "Enki ve Ninhursag" başlığıyla aktarılmış ve Enki'nin bir dizi ensest ilişkisini konu alan mitolojik anlatının (Kramer, 1969, s. 37-41) asıl amacı, Sumer bereket anlayışında önemli bir yeri olan doğum tanrıçalarının ortaya çıkışını

açıklamak olarak gözükmektedir. Bu mitte tanrı Enki, tanrıçaları döllemek yoluyla, yeniden bereketin ana kaynağı hâline getirilmektedir (Dickson, 2015, s. 8).

Yukarıda sıralanmış olan üç büyük tanrının yanı sıra Sumer aşk ve bereket tanrıçası İnanna da panteonun önde gelen kutsal figürlerinden birisi olmuştur. İnsan şeklinde düşünüldüğünü ifade ettiğimiz Sumer ilahi varlıkları, doğal olarak toplumsal cinsiyet normlarına uygun şekilde tahayyül edilmişlerdir (Adair, 2008, s. 30). Bu bağlamda, tanrılar genellikle güç ve akıl ile ilişkilendirilirken tanrıçalar, üreme, bereket ve annelik ile ilişkilendirilmişlerdir. Bununla birlikte, tanrıça İnanna'nın bereketi sağlayıcı özelliği, panteonun diğer tanrıçalarıyla ortak olsa da Sumer mitolojik anlatılarında; hırslı, öfkeli, acımasız, doyumsuz ve oyunbaz olması noktalarında (Bahrani, 1996, s. 7) diğer tanrıçalardan ayrılmakta, toplumdaki anne ve eş gibi kadın tiplerinden çok, fahişe kadın tipinin kutsal alana yansıtılmış hâli olarak gözükmektedir.

Özellikle, Sumer erotik kompozisyonlarının önde gelen figürlerinden biri olan tanrıça İnanna'nın ana kült merkezi Uruk'ta (Radner, 2021, s. 17) olmakla birlikte pek çok Sumer kentinde tapınak ve kutsal alanları bulunmuştur (Zgoll, 2021, s. 18). Adının anlamı "göklerin sahibesi"dir ve doğadaki çoğu oluşumun kökeninde cinsel birleşmenin yer aldığını düşünen Sumerliler tarafından cinselliği ile evrene yaşam veren bir tanrıça olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Sumerliler, tanrıça İnanna için "başakları büyüten ve sürüleri semirten" nitelmesini kullanmışlardır (Çığ, 1998, s. 9). Bu bağlamda, doğadaki bereketin ana kaynaklarından biri olarak tanrıçanın cinselliğinin vurgulanması, onun algılanan cinsel gücünün boyutlarını ortaya koyması açısından oldukça önemli gözükmektedir.

Öte yandan bu tanrıça Sumer evrenine hayat verirken yalnız değildir. İnanna ve eşi çoban tanrı Dumuzi'nin evlenme, ayrılma ve yeniden kavuşma süreçlerini anlatan iki mitolojik anlatı bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan "İnanna Çiftçi Tanrıyı Yeğler" başlıklı Sumer mitinde anlatıldığına göre İnanna'ya âşık olan çiftçi tanrı Enkimdu ve çoban tanrı Dumuzi tanrıçaya damat olmak için hediyeler sundukları bir yarışın içine girerler. Başlangıçta bu yarış Enkimdu kazanmış gibi görünse de İnanna çoban tanrı Dumuzi'yi seçer ve onunla evlenir. İkinci mit "İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi" olarak adlandırılmıştır ve bu mitte tanrıça İnanna ölüler diyarına hâkim olma hırsıyla yeraltına iner. Yer altı dünyasının kendisine geleni bir daha yeryüzüne bırakmama gibi bir kuralı mevcut olsa da bilge tanrı Enki'nin devreye girmesiyle İnanna'nın yeniden yeryüzüne çıkması sağlanır. Fakat tanrıçanın yeryüzünde kalabilmesi için yerine birini bulması gerekmektedir. Bu amaçla dolaşmaya başlayan İnanna, herkesi gidişinden dolayı üzüntü içinde görür ancak eşi Dumuzi yokluğundan pek etkilenmiş benzemektedir. Bu durum karşısında hiddete kapılan tanrıça, yanında seçilen kişiyi yeraltına götürmek üzere bulunan *galla* cinlerine emir vererek Dumuzi'yi götürmelerini ister. Bundan sonra gelişen olaylar en sonunda Tanrı Dumuzi'nin yılın belirli bir döneminde kendisini yeraltı dünyasında bulmasıyla sonuçlanmıştır (Kramer, 1999, s. 153-181).

Sumer halkı bu mitolojik anlatıyı her yıl bahar ayında toprağın yeniden can bulması ve bereketin artması ile bağdaştırmış ve bu ayda, bahsi geçen ilahi çiftin birleşmesiyle evrene bereket geldiğine inanmışlardır. Sumerlilerin anlamlandırma çabası ve nihayetinde din eksenli nedenselliğinin bir sonucu olarak düşünülebilecek birleşmenin somut dünyadaki karşılığı ise Sumerce, Akitu veya Akitusegurku olarak adlandırılan yeni yıl bayramı (Akitu) ve bu bayramda gerçekleştirilen kutsal evlilik (hieros gamos) törenidir (Bertman, 2003, s. 130; Demirci, 2019, s. 61). Halkın katılımı ile oldukça coşkulu bir şekilde kutlandığı bilinen ve kökenlerinin MÖ 3000 yılından daha eski bir tarihteki Uruk kentine uzandığı tahmin edilen bu törende (Lerner, 1986, s. 240), İnanna'yı temsil eden bir rahibe ile çoban tanrı Dumuzi'yi temsil eden hükümdarın birleşmeleri nezdinde, bu iki ilahi varlığın birleştiğine inanılmış, bu birleşmeyle doğaya bereket, Sumer ülkesine ise refahın geldiği düşünülmüştür. Bununla birlikte, tören

esnasında, rahibe ve hükümdarın gerçek bir çiftleşme eylemi mi gerçekleştirdiği yoksa sembolik bir ayının figürleri mi oldukları konusu tartışmalıdır (Leick, 2008, s. 125).

Akitu bayramında gerçekleştirilen kutsal evlilik töreninin, aynı zamanda, kent hükümdarının Sumer halkının gözündeki itibarını arttırma konusunda bir araç olduğunu söylemek mümkündür (Leisten, 2008, s. 44). Zira III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarına ait olan kraliyet yazıtlarında hükümdarın kullandığı unvanlardan birisi de İnanna'nın eşi veya sevgilisidir (Leick, 2008, s. 125). Bu bağlamda, tanrıçanın âşıklarını yücelttiğini düşünen Sumer toplumunca hükümdarlarının, İnanna'nın aşkı ile desteklendiğine inanmaları muhtemeldir. Ayrıca pek çok mitolojik anlatıda güzelliği ve cazibesine vurgu yapılan tanrıça ve hükümdar arasında, sembolik olarak bile olsa böyle bir ilişkinin bulunması, halkın gözünde hükümdarın yüceltiğini arttırmıştır denilebilir.

Sumer panteonunun önde gelen tanrılarında bir diğeri de Nannar, Suen veya Nanna Suen adlarıyla da anılmış olan ay tanrısı Nanna'dır (Black ve Green, 2004, s. 209). Ana kült merkezi Ur'da bulunan bu tanrının, olasılıkla, gökyüzü cisimlerinden biri olan ay şeklinde tecelli ettiğine inanılmıştır. Somut dünyadaki yüksekliği nedeniyle kullanılan ve üstünlüğüne atıf yapan sıfatlarından bir tanesi "A.şim.babbar" olan bu tanrının karakteri de ayın fiziken sahip olduğu özelliklere göre tanımlanmış gözükmektedir (Bottéro ve Kramer, 2021, s. 113; Jacobsen, 1976, s. 124).

Tanrı Nanna ilk olarak tıpkı ayın fiziki dünyada karanlıkları aydınlatması gibi kötülüklerin karşısında yer alan adil bir tanrı olarak düşünülmüştür. İkinci olarak ayın evrelerine bakılarak bu tanrıya iki ayrı cinsiyetin atfedildiği düşünülmektedir. Buna göre ayın dolunay hâli, onun "bol ışık tanrısı" olarak nitelendirilmesine neden olmuş ve olasılıkla bu hâli dişil olarak düşünülmüştür. Yine, bu tanrının içinde bulunduğu inanılan "ağıl ve mandıradaki bitkileri semizleten" bir tanrı inancı, onun dişil yönüne vurgu yapıyor gibi gözükmektedir (Schmökkel, 1973, s. 207). Bu bağlamda, tanrı Nanna'nın, Sumer evrenindeki bereketin kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkündür (Jacobsen, 1987, s. 170). Fakat bu tanrının getirdiği bereket, tanrı Enlil gibi tüm Sumer evrenini içine alacak şekilde geniş kapsamlı değildir. Onun sağladığı bereket daha ziyade; süt, krema ve peynirdeki bolluk gibi dar kapsamlı düşünülmüştür (Bottéro ve Kramer, 2021, s. 153).

Ayın hilal hâli ise insanlığın en eski çağlarından beri erillik ve eril güç ile ilişkilendirilmiş olan boğa boynuzlarına benzetilmiş ve onun cinsiyetinin diğer kutbunu oluşturmuştur (Şimşek, 2017, s. 596; Jacobsen, 1976, s. 124). Ayın bu hâli, aynı zamanda kayığa da benzetilmiş ve Sumerliler ay tanrısı Nanna'nın *gaffeh* benzeri bir kayıkla Fırat nehrinde yolculuk yaptığını inanılmıştır (Hook, 1993, s. 26). Ek olarak yine ayın fiziki hâliyle ilişkili şekilde tanrı Nanna takvim ile de ilişkilendirilmiş ve bu ilişki "Geceyi ve gündüzü yaratan adil tanrı, yılı tamamlanma aşamasına getiriyor" dizeleriyle ifade edilmiştir (Jacobsen, 1976, s. 122).

Sumer hayatının içinde bulunan fakat diğerlerine kıyasla ikinci dereceden bir kutsal figür olduğunu bildiğimiz güneş tanrısı UTU'nun adının anlamı, tecelli ettiğine inanılan doğal kuvvet, yani güneş ile aynıdır (Leick, 2003, s. 161). Ana kült merkezleri Sippar ve Larsa olmak üzere iki ayrı Sumer kentinde bulunan bu tanrı, tıpkı ay tanrısı gibi tecelli ettiğine inanılan gök cisminin özelliklerini taşımıştır (Demirci, 2019, s. 30).

Öncelikle, güneşin dünyayı ısıtma özelliği dolayısıyla bu tanrının bitkilerin büyümesini sağladığı ve bahar ayındaki toprağın bereketine kaynaklık ettiği düşünülmüştür (Schmökkel, 1973, s. 207). İkinci olarak güneşin doğması ile geceden gündüze yani karanlıktan aydınlığa geçilmesi nedeniyle, UTU'nun kötülüklerin ve ahlaksızlıkların karşısında, mazlum insanların yanında bir tanrı olduğuna inanılmış, başkaları tarafından zulme uğramış insanların sığınma

merci olduğu düşünülmüştür. O, güneşin her zaman her yerde görülmesi gibi her an her şeyi görüp duyma özelliğine de sahiptir ve bu açıdan meydana gelen pek çok olayda bilirkişi olarak adaletin sağlayıcısıdır (Çığ, 2012, s. 73; Kramer, 2018, s. 113). Bahsi geçen her an her olayı görüp duyma özelliği, yalnız tanrı UTU'ya has olarak gözükmektedir ki bunun sebebi yukarıda ifade edildiği gibi güneşin her yerde görülebilen ve karanlıkları aydınlatan bir gök cismi olmasından kaynaklanmıştır.

Yukarıda özelliklerini sıraladığımız ve insana benzer şekilde, yani antropomorfik olarak düşünüldüklerini ifade ettiğimiz bu tanrı ve tanrıçaların; beslenme, barınma, giyinme, aile kurma gibi insani ihtiyaçlara ve insanda bulunan birtakım zaafılara sahip olduklarına inanılmıştır (Schmökel, 2021, s. 206). Fakat insan ile bir tanrı veya tanrıça arasındaki en önemli fark, ikincinin ölümsüzlük ve sınırsız güç ile donatılmış olmasıdır (Aygün, 2017, s. 84). Sınırsız güçleriyle bu tanrı ve tanrıçalar, meydana getirdikleri evrenin yegâne sahip ve yöneticileri olarak görülmüşlerdir. Bahsedilen evren Sumerce “an-ki” kelimelerinden meydana gelmekte ve yer-gök anlamını taşımaktadır (Kramer, 1999, s. 86). Bu evren anlayışı için Sumerlilerin gözleriyle gördükleri somut ve sınırlı çevrelerini hayal güçleriyle harmanlamaları neticesinde oluşmuştur demek yanlış olmayacaktır. Zira, evrenin üç ana unsurunun da Sumerlilerin doğal çevresinin bir parçası olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, yücelik-yukarı ilişkisi bağlamında düşünülebilecek, tanrı ve tanrıçaların ikamet ettiği ve burada “duku” ismini verdikleri meclislerinin bulunduğu inanılan (Çığ, 2012, s. 62) gökyüzüydü (Eliade, 2003, s. 79). İkincisi, yerin yani toprağın altında bulunduğu inanılan cehennem çukuru, üçüncüsü ise başlangıçta bataklık olduğunu bildiğimiz ve olasılıkla bu sebeple denizin ortasındaki ada olarak adlandırılan yeryüzüdür (Uncu, 2011, s. 3). Bu üç mekân içerisinde yeryüzü, gök ve yeraltını bağlayan kozmik bir bağ olarak düşünülmüştür (Eliade, 1992, s. 22). Sumer ilahi varlıklarının, yeryüzünü “me” adı verilen, efendilik, tanrılık, yüce ve sonsuz taç, çobanlık, krallık, ağılayış, didişme gibi insan hayatına dair her konu hakkındaki yasalarıyla idare ettiklerine ve toplumu düzenlediklerine inanılmıştır (Kramer, 2018, s. 129-138). Öte yandan, gök, tanrı ve tanrıçalara yaraşır şekilde ikamet edilen en yüce makam olarak düşünülse de bu varlıkların bulunduğu yegâne mekân değildir. Zira, Sumer mitolojik anlatılarından, bu halkın tanrı ve tanrıçalarının insana has olan gitme eylemi ile pek çok farklı yerde varlık veya tecelli hâlinde bulunabildikleri anlaşılmaktadır. Buldukları ve ikamet ettikleri bu yerler: gökyüzü, yer altı dünyası, bugün Bahreyn adasına konumlandırılan Dilmun veya Tilmun isimli Sumer cenneti, ilahi varlığın evi olduğu düşünülmekte olup evrenin yeryüzündeki yönetim merkezi olarak kabul edilen tapınak ile onun bu tapınaktaki heykeli yani bedensel varlığı ve son olarak ilişkilendirildiği doğal kuvvet veya gezegendeki tecellisi olarak sıralanabilir.

Sumer tanrı ve tanrıçalarının görme eylemi de tıpkı gitme eylemi gibi insana özgü türdendir. Yani, güneş tanrısı UTU hariç herhangi bir Sumer tanrı veya tanrıçası bugün monoteist dinlerin tanrısının bir özelliği olan her an her şeyi görme ve duyma özelliğine sahip olmamıştır. Tanrı veya tanrıça, tıpkı insan gibi, an içinde hangi mekânda ise o mekândaki olaylara şahit olmaktadır ki bu savı doğrulayan en iyi örnek: tanrıça İnanna'nın kendisine tecavüz eden ve sonra kaçan bir çiftçiyi günlerce aramasıdır (Demirci, 2019, s. 18; Pollock, 2017 s. 217; Kramer, 2018, s. 61). Ek olarak Mezopotamya'da siyasi birliğin olmadığı dönemde dinin, içine doğduğu devletin karakterini yansıttığını belirtmek gerekmektedir (Durkheim, 2005, s. 23). Kent devletleri şeklinde örgütlenme sonucu oluşmuş (Narev, 2014, s. 75) olan bu karakter doğrultusunda, her kentin bir koruyucu tanrı veya tanrıçası olduğuna inanılmış, bu tanrı ve tanrıçalar uzak akrabalık bağlarıyla birbirlerine bağlı şekilde düşünülmüşlerdir (Pollock, 2017, s. 216). Öte yandan, her Sumer kenti, öncelikli olarak kendi ilahi varlığına tapınmak ve ihtimam göstermekle sorumlu olsa bile, diğerlerini dışlama veya yok sayma gibi bir tutum

içerisinde bulunmamıştır. Yani kent devletleri arasındaki ayrılık yalnız siyasi türden olup dinî ve kültürel yönlerden bütünlük söz konusudur (Demirci, 2019, s. 26).

Evrenin yaratıcısı ve idare edicisi olan bu sınırsız güçler karşısında insanın, yalnızca hizmetçi olarak konumlandırıldığı ve dünyaya geldiği andan itibaren günahkâr ve eksik bir doğasının olduğuna inanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Sumerlilerin “neden yaratıldım?” gibi varoluşsal bir soruyu, kendi hizmetlerini görmekte zorlanan ilah topluluğunun kendilerine hizmet edecek varlıklara ihtiyaç duyması sonucu, şeklinde yanıtladıklarını düşünmek mümkündür (Bottéro, 2003, s. 243-247).

İnsanın dünyada, ilahi varlıklarının ağzından kendine yüklemiş olduğu bu misyon, aynı zamanda kader kavramının Sumerliler tarafından nasıl anlaşıldığını da ortaya koymaktadır. Sumerliler kaderi, bugün monoteist dinlerde olduğu gibi yazılan ve değiştirilmesi mümkün olmayan olaylar ve durumlar bütünü olarak algılamamışlardır. Onlara göre kader, yeryüzünde bulunan herhangi bir varlık veya nesnenin icra ettiği görev yani onun doğasıdır. Bu bağlamda, kişilerin hayat boyu karşılaştıkları kötü/iyi olay ve durumların kader kavramı içerisine alınmadığını düşünmek mümkündür ki özellikle başa gelen veya gelmesi olası olan kötü durumların değişme ihtimali söz konusudur. Sumer mitlerinden anlaşıldığı kadarıyla kötü bir durum ve olayın değişmesinin genelde üç yolu vardır. Bunlardan ilki; kişinin yakarış ve duaları, ikincisi; insana yakın ve merhametli olan bir tanrı/tanrıçanın müdahalesi (ki bu müdahale genellikle rüyada kişiye durumun bildirilmesi şeklinde olmuştur), üçüncüsü ise bazıları kandırmaca olarak nitelendirilebilecek birtakım ritüellerin gerçekleştirilmesidir (Çığ, 2012, s. 57; Durmuş, 2019, s. 30-31; Kahya, 2019, s. 229-255).

Öte yandan, Sumer din anlayışında, hizmet etmesi için yaratıldığına inanılan insan topluluğu ile ilahi varlıklar arasında, “*do ut des*” yani “*ben vereyim sen de ver prensibine*” dayanan bir ilişki söz konusu olmuştur (Schimmel, 1999, s. 13). Buna göre insanın refahı, sağlık durumu, aile içi ve bireysel huzuru gibi pek çok önemli konu, ilahi varlığa ettiği hizmetin miktar ve kalitesine bağlı olarak düşünülmüş, ne kadar hizmet eder ve saygıda kusur etmezse o kadar mutlu olacağına inanılmıştır (Kaçar, 2020, s. 21). Bunun aksi bir durum ise Sumer dininde, günah kavramının karşılığı olarak anlaşılmış ve ilahi varlıklara karşı saygıda kusur, hizmette eksiklik vs. gibi bir kabahatin en şiddetli biçimde cezalandırılacağına inanılmıştır. Bununla birlikte, her türlü iyi ve yüce vasfı bünyesinde barındırarak özellikle adalet yönünden yeryüzündeki hükümdarın ideali olarak düşünülen ilahi varlıklar, keyfi ceza kavramıyla ilişkilendirilmemiş, kişinin gördüğü ceza mutlak bir kabahatin karşılığı olarak düşünülmüştür.

Yukarıda sıralanmış olan günahlardan bir veya birkaçını işleyen insanın veya insanlar topluluğunun uğrayacağı felaketlerin ise bizzat ilahi varlıklar tarafından gönderildiğine inanılmıştır. Bu felaketler; saygınlığını kaybetme, hastalık veya yoksulluk olabileceği gibi kuraklık, sel ve bir kentin başka bir kent tarafından yıkıma uğraması şeklinde de olabilmektedir (Dönmez, 2016, s. 216). Bu felaketlerden herhangi birine uğrayan insan veya insanlar topluluğunun benimseyeceği tutum ise bellidir. Kişi veya kişiler verilen cezalar karşısında, isyan gibi dindışı bir tavır takınamaz. Yalnızca, daha büyük tanrı veya tanrıça ile arasında, aracılık görevi bulunan kendi kişisel ilahi varlığına yalvararak ve kurbanlar keserek affedilmeyi beklemek zorundadır (Kramer, 2018, s. 138-147).

Yeryüzündeki hemen her dinin literatüründe bulunan ve animizm bağlamında, ölümden sonra ruhun yaşamaya devam ettiği yer olarak kabul edilen öte dünyanın varlığına olan inanç, Sumer dininde de mevcuttur. Sumer dinindeki öteki dünya, cennet ve cehennem olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olarak düşünülmüştür. Bugün Bahreyn Adası'na konumlandırılan Sumer cenneti, bu dinde, yalnız tanrı, tanrıça ve yarı tanrı olan kahramanların bulunabileceği bir mekân olarak düşünülmüşken oldukça karamsar ve korkutucu bir yer olduğuna inanılan

cehennem veya Sumerce “*Kur*” adı verilen yer altı dünyası, insanlara ayrılmış bir mekân olarak düşünülmüştür. Bunun sebebi ise olasılıkla, Sumerlilerin insanı, doğuştan hatalı ve aşağı bir varlık olarak görmeleri ve ilahi varlıklarıyla aynı mekânı paylaşabileceklerini tahayyül edememeleridir. Bu bakış açısından, Sumerlilerin tüm insani ve dinî davranışlarının yaşadıkları dünyada huzuru bulmaya yönelik olduğu düşünülebilir. Çünkü insanın doğası gereği, ölümden sonra onun için belirlenen yerin cehennem olduğu gerçeği değiştirilemez bir olgu olarak anlaşılmış gözükmektedir (Kramer, 2018, s. 149-194). Öte yandan ölümü, “*Edimmu*” adını verdikleri ruhun tıpkı bir kuş gibi bedenden ayrılması olarak gören Sumerlilerin (Durmuş, 2019, s. 36) bu olguya sükûnet ve içten bir kabullenişle yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Bu anlayış bağlamında denilebilir ki Sumerliler ölüm karşısında isyankâr bir tavır içinde olmak yerine onu ve beraberinde gelen acıyı kabul ederek yas tutmuşlardır (Samet, 2014, s. 687).

Sonuç

Tarihte bilinen pek çok ilki oluşturmuş olan Sumerliler inanç olgusunun sistemli bir hâle getirilmesinde ve kurumsallaşarak din anlayışına dönüşmesinde önemli bir yere sahiptir. Sumer toplumunun Mezopotamya coğrafyasına gelmesinden öncesinde söz konusu bölgenin yerel sakinleri tarafından oluşturulmuş olan inanç sistemleri Sumerliler tarafından kendi kültürel öğeleri ile sentezlenmiş ve sonraki süreçte Mezopotamya’da varlık göstermiş olan uygarlıkları önemli ölçüde etkilemiştir.

Sumer toplumunun oluşturmuş olduğu din anlayışı, bireylerin kendi zihinlerinde anlamlandıramadıkları olay ve olguları metafizik boyuta atfetmeleri şeklinde oluşturulmuştur. Hayata dair her husus tanrı veya tanrıça olarak nitelenen pek çok ilahi gücün kontrolüne mal edilerek dünyevi bir düzen sağlanmak istenmiştir. Panteon adı verilen tanrı ve tanrıçalar aleminin oluşturulmasında bir takım insani özelliklerden esinlenildiği görülmektedir. Kuvvetle muhtemel bu durumun en temel sebebi insanların tanrıların ete kemiğe bürünmüş basit birer tezahürü olduğu düşüncesidir. Zira tanrıların da birtakım insani ihtiyaçlara, kaygılara, hislere ve hırsılara sahip olduğunun düşünülmesi bu durumun en önemli göstergelerinden biridir. Öyle ki tanrıların insan biçimli olarak tasvir edilmiş olması bu düşünceyi desteklemektedir. Ancak buradaki en önemli farklılık tanrı ve tanrıçaların ölümsüz oluşudur. İnsanlar için derin bir uyku olarak düşünülen ölüm hâli bilinmezliklerle dolu iken tanrı ve tanrıçalar için bir cennet kavramının var edilmesi bu farklılığın açık bir göstergesidir. Sumer toplumuna göre tanrı ve tanrıçalar ile insanlar arasındaki ilişki karşılıklı ödev ve sorumluluklara dayalıdır. Zira bu durum kozmik düzenin devamlılığının sağlanması açısından en önemli husustur. Sumer din anlayışına göre insanlar tarafından kozmik düzenin devamlılığını sağlamaya yönelik gerçekleştirilen her hareket tanrıların takdirini kazanmada önemli bir adım iken bu düzenin bozulmasına neden olabilecek tüm olumsuz davranışlar tanrısal bir gazap gerekçesi idi. Bu durum, Sumerlilerde toplumsal düzenin sağlanması ve korunması açısından dinî ve siyasi otoritelere büyük bir güç sağlamaktaydı.

Kaynakça

- Adams, D. (2009). *Leeming creation myths of the world*. California: Green Publishing Group.
- Altuncu, A. (2011). *Sümerlilerin din tarihi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Armstrong, K. (2006). *Mitlerin kısa tarihi*. (D. Şendil, Çev.). İstanbul: Merkez Kitaplar.
- Armstrong, K. (1998). *Tanrının tarihi*. (O. Özel, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Aygün, V. (2017). Eskiçağ Mezopotamya’sında Tanrı algısı, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 79-73.
- Bottéro, J. (2005). *İlk atalarımız ilkin Sumerler vardı*. Jean Bottéro (Ed.). *Eski Yakındoğu Sumer’den kutsal kitaba* (1. baskı, ss.23-35). Ankara: Dost Kitabevi.

- Bottéro, J. ve Kramer, S. N. (2021). *Mezopotamya mitolojisi*. (A. Tümertekin, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bottéro, J. *Mezopotamya yazı akıl ve tanrılar*. (M. E. Özcan, Çev.). İstanbul: Dost Kitabevi.
- Büyük, C. (2013). Düalizm bilinç ve Tanrı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 39, 134-158.
- Casadio, G. (1995). The politicus myth and the history religion. *Kernos*, 8, 85-95.
- Campbell, J. (2019). *İlkel mitoloji Tanrı'nın maskeleri*. (K. Emiroğlu, Çev.). (I. Cilt) İstanbul: İslık Yayınları.
- Çığ, M. İ. (1998). *İnanna'nın aşkı Sumer'de inanç ve kutsal evlenme*. İstanbul: Kaynak yayınları.
- Çığ, M. İ. (2012). *Ortadoğu uygarlık mirası*. (I. Cilt) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çığ, M. İ. (2021). *Uygarlığın kökeni Sumerliler*. (I. Cilt) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Demirci, K. (2019). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Dickson, K. (2015). Enki and Ninursag the Trickster in paradise. *Journal of Near Eastern Studies*, 66, 1-32.
- Dinçmen, K. (2006). *Psikiyatri ve mitos*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Dönmez, S. (2016). Eski Mezopotamya toplumlarında korku ve güç ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *International Journal of Social Science*, II, 213-226.
- Durkheim, E. (2020). *Dini hayatın ilkel biçimleri*, (A. Ceylan, Çev.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Durkheim, E. (2005) *Dini hayatın ilkel biçimleri*, (F. Aydın, Çev.). İstanbul: Şenyıldız Matbaası.
- Durmuş, İ. (2019). *Sumerlilerde inanç*. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen (Ed.). *Mezopotamya'nın eski çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı*, (1. baskı, s.19-40). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Eliade, M. (2009). *Dinler tarihine giriş*. (L. Arslan Özcan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi*. (A. Berktaş, Çev.). (I. Cilt) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eliade, M. (1992). *İmgeler ve simgeler*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Gece Yayınları.
- Falkenstein, A. (2018) The Anunna in the Sumerian tradition. *The Annunaki gods according to Ancient Mesopotamian sources*. (ss.13-39). New Jersey: Blind Spot Press.
- Frankfort H. ve Bing, G. (1958). The Archetype in Analitical Psychology and the History of Religion. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 2, 166-178.
- Frayne D. ve Stuckey J. (2021). *A handbook of gods and goddesses of Ancient Near East*. USA: Eisenbrauns.
- Hook, S. H. (1993). *Ortadoğu mitolojisi*. (A. Şenel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Jacobsen, T. (2017). *Karanlığın hazineleri*. (S. Erduman, Çev.). İstanbul: Paris Yayınları.
- Jacobsen, T. (1987). *The harp that once*. New York: Yale University Press.
- Jacobsen, T. (1976). *The treasures of darkness*. London: Yale University Press.
- Jung, K. G. (2010). *Psikoloji ve din*. (R. Karabey, Çev.). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Jung, K. G. (1966). *Psychology and religion*. London: Yale University Press.
- Kaçar, A. (2020). *Eski Mezopotamya'da büyü ve büyücülük*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kahya, Ö. (2019). Sumerce ve Akadca metinlerde rüya türleri. *DTCF Dergisi*, 59/1, 229-255.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya tarihi*. Ankara: Dil Tarih ve Coğrafya Basımevi.
- Kramer, S. N. (2000). *Sumerlerin kurnaz tanrısı Enki*. (H. Koyukan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (1999). *Sumer mitolojisi*. (H. Koyukan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (2010). *Sumerian mythology*. AG: Forgotten Books.
- Kramer, S. N. (1969). Sumerian myths and epic tales. *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament* (ss.37-41) New Jersey: Princeton University Press.

- Kramer, S. N. (2018). *Tarih Sumer'de başlar*. (H. Koyukan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (1963). *The Sumerians*. London: The University of Chicago Press.
- Kulmar, T. (2005). On supreme Sky God from the aspect of religious history and in prehistoric Estonian material. *Folklore*, 31, 16-30.
- Leick, G. (2003). *A dictionary of ancient Near Eastern mythology*. New York: Routledge.
- Leick, G. (2010). *Historical dictionary of Mesopotamia*. Plymouth: Second Edition.
- Leick, G. (2008). Sexuality and religion in Mesopotamia. *Religion Compass*, 2, 119-133.
- Leisten, B. P. (2008). *Sacred marriage and the transfer of divine knowledge: alliances between gods and the king in the Ancient Mesopotamia*. Marti Nissinen, Risto Uro (Ed.). *Sacred Marriage* (1. baskı, s.43-73) Indiana: Eisenbrauns.
- McCall, H. (2017). *Mezopotamya mitleri*. (B. Baykara, Çev.). Ankara: Phoneix.
- McNeill, W. (2002). *Dünya tarihi*. (A. Şenel, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Memiş, E. (2020). *Eskiçağ'da Mezopotamya*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Narev, K. (2014). The nature and importance of Sumerian city states. *History in the making*, 3, 73-82.
- Nocera, G. M. D. (2015). *Dördüncü binyılda Yakınoğu ve Mısır Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ*. Umberto Eco (Ed.). (3. baskı, s.61-76). *Antik Yakınoğu*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Otto, R. (1958). *The idea of holy*. London: Oxford University Press.
- Örnek, V. (1995). *Yüz soruda ilkelerde din büyü sanat*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pekşen, O. (2017). *Mezopotamya'da din-siyaset ilişkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Pekşen, O. (2022). *İnanç ve Tanrılar*. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen (Ed.). *Eski Mezopotamya'nın Kültür Tarihi* (1. Baskı, s.253-277). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Pollock, S. (2017). *Mezopotamya var olmamış cennet*. (B. Esen, Çev.). İstanbul: Sumer Yayıncılık.
- Porath, N. (2016). The Hume/Tylor genealogy and Andrew Lang, *Anthropos*. 11, 1-6.
- Radner, K. (2021). *Mezopotamya Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki erken yüksek kültürler*. (B. Hertsch, Çev.). İstanbul: Runik Kitap.
- Rochberg, F. (2005). *Mesopotamian cosmology*. Daniel Snell (Ed.). *Companion to the Ancient Near East* (1. baskı, ss. 316-329) Malden: Blackwell Publishing.
- Roux, G. (2005). *Sümerliler denizden mi çıktılar*. Jean Bottéro (Ed.). *Eski Yakınoğu Sumer'den kutsal kitaba*. (1. baskı, s.36-59) Ankara: Dost Kitabevi.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler tarihine giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Schmökel, H. (1973). Sumer dini II. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 368-390.
- Samet, N. (2014). Lament and lamentation, Ancient Near East and Hebrew. *Encyclopedia of The Bible and Its Reception*, 685-692.
- Swinburne, R. (1986). *The evolution of soul*. Oxford: Clarendon Press.
- Şimşek, F. (2017). Eskiçağ toplumlarında boğa algısı ve inancı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 593-599.
- Uncu, E. (2011). Eski Mezopotamya ve Yunan dünyasında din ve tanrılar. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Vanstiphout, H. (1997). *Why did Enki organize the world*. Finkel (Ed.). *Sumerian Gods and Their Representation* (1. baskı, s.117-134). Groningen: Styx Publications.
- Witzel, M. (2015). Water in Mythology. *Daedalus the Journal of the American Academy of Arts & Sciences*, 18-26.
- Yıldırım, E. (2016). İnsanlığın metafiziksel kozmoloji anlayışında Mezopotamya mitolojisinin sahip olduğu evren algılayışının etkisi. *MSKÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/SI, 18-27.

Zgoll, A. (2021). *Inanna and En-hedua-na: mutual empowerment and the myth Inanna Conquers Ur*. Drob Krüpe, Sebastian Fink (Ed.). *Powerful women in the ancient world* (1. baskı, s.13-56). Münster: Zaphon.
